І ЗАВТРА, І ПОЗАВТРА...

Окружним прокурором дядько Гевін був не завжди. Але від тих часів, коли він ще ним не був, минуло понад двадцять років, і тривали ті часи так недовго, що тільки старі люди про те пам'ятали, та й то не всі. Бо на ту пору він мав лиш одну судову справу.

Був він тоді молодий — мав двадцять вісім років,— усього рік, як закінчив юридичний відділ місцевого університету, куди вступив з дідової намови після повернення з Гарварда й Гейдельберга, а за цю справу взявся самохіть, попросивши в діда дозволу провадити її власноручно, і дід згодився, бо всі були певні: процес буде чистою формальністю.

Отож він вів цю справу. Навіть через багато років він твердив, що за всю свою кар'єру чи то приватного оборонця, чи то громадського обвинувача, крім цієї справи, він не програв жодної, в якій був би певний, що закон і справедливість на його боці. Власне, він не програв її: під час осінньої сесії присяжні не дійшли згоди, і процес відклали, а наступної, весняної сесії ухвалено виправдальний присуд — оскарженим був статечний заможний фермер, до того ж батько родини, на ймення Букрайт, з Французового Закруту, глухої околиці в південно-східному закутку округи; жертвою — хвальковитий розбишака, Бак Торп, як він сам назвався, чи Бак-Рикало, як прозивали його інші парубки, що він їх підкорив своїми кулаками за три роки перебування на Францу-зовому Закруті; безрідний цей чолов'яга з'явився нагло й не знати звідки, полюбляв скандали, гру в карти, гнав, як усі знали, нишком віскі і впіймався якось на шляху до Мемфіса з черідкою краденої худоби, негайно ж упізнаної власником. Бак Торп мав запродажну посвідку на ту худобу, але жодна душа в наших краях не чула імені людини, що підписала її.

А сама та історія була стара як світ і досить банальна: сімнадцятилітній сільській дівчині розпалили уяву хвастощі й молодецтво і мова, смілива й дотепна; батько — спробував навернути її на розум, та домігся не більшого, ніж звичайно домагаються батьки в таких випадках, отже, він удався до заборони, заказав і на поріг виходити, ну, і дівчина, звісно, втекла опівночі з дому; а о четвертій наступного ранку Букрайт розбудив Віла Ворнера, окружного мирового суддю й начальника поліції, віддав йому свого пістолета і сказав: "Арештуйте мене. Дві години тому я вбив Торпа". Сусіда, на іменння Квік, перший, хто опинився на місці вбивства, знайшов Торпа з напівзведеним пістолетом у руці; а за тиждень після того, як у мемфіській газеті надруковано коротенький допис про пригоду, на Французовому Закруті об'явилась якась жінка, назвалася Торповою дружиною і, показавши шлюбне свідоцтво, зажадала грошей та власності, що залишились по небіжчикові.

Пригадую, всіх здивувало, що суд присяжних узагалі не відхилив позову; коли секретар його зачитав, у залі закладалися двадцять проти одного, що присяжні радитимуться хвилин десять, не більше. Прокурор навіть доручив вести справу одному із своїх помічників, а ознайомлення з доказами не забрало й години. Потім підвівся дядько Гевін, і я пам'ятаю, як він подивився на присяжних — на тих одинадцять фермерів та крамарів і на дванадцятого, що мав підкласти йому свиню, — то був також фермер, худий чоловічок із сивим рідким волоссям на голові, зовнішністю схожий на фермерів-горян, хирлявих та спрацьованих і заразом дивовижно витривалих: у п'ятдесят років вони здаються старими людьми, а далі час уже не має над ними влади. Дядько Гевін промовляв спокійно, майже монотонно: на кримінальних процесах ми звиклії до пафосу, але він його уникав, ось тільки слів добирав трохи не таких, як у пізніші літа. Із тутешніми мешканцями на той час він спілкувався усього лиш рік, одначе навіть тоді вже вмів промовляти так, що всі люди з нашого краю — негри, фермери з узгір'їв, багаті плантатори з рівнин — розуміли, про що йдеться.

— Всіх нас у цьому краю, на Півдні, змалку навчено кількох засад, і їх ми шануємо над усе. Серед них одна з перших — не найкраща, просто одна з перших,— що тільки життям можна заплатити за життя, відібране в когось іншого, що одна смерть — то лише напівдовершений вчинок.

Якщо так, то ми б могли порятувати життя обом, стримавши обвинуваченого тієї ночі, поки він ще не вийшов зі свого дому; ми б могли врятувати принаймні одного з них, хоч би й довелося збавити життя обвинуваченому, щоб його стримати. Тільки ми не дізналися вчасно. І я, власне, про це веду мову — не про забитого та його вдачу і не про моральну оцінку його вчинку; не про самооборону, не про те, чи мав обвинувачений право аж збавляти комусь життя, я веду мову про всіх нас, іще живих, і про те, чого ми не знаємо, про всіхчнас, людських істот, а ми ж таки в глибині душі хочемо чинити по правді й не хочемо кривдити інших; ми блукаємо в хаосі людських пристрастей, почуттів і переконань, що їх ми собі не вибирали, і мірою сил своїх намагаємося в злагоді з ними чи всупереч їм чинити якнайкраще. Ось цей обвинувачений, теж людська істота з таким самим хаосом пристрастей, інстинктів та переконань, опинився перед проблемою, як зарадити неминучому лихові своєї дитини; вона ж бо в нерозважливому шаленстві юності — знову цей самий одвічний хаос, що його попри свою волю вона також дістала в спадок,— нездатна була себе вберегти; і ні в кого не просячи допомоги, розв'язав цю проблему, як підказували йому вдача й сумління, і далі не відступався від своєї ухвали й свого вчинку.

Він сів. Помічник прокурора лише підвівсь, уклонився присяжним і сів знову. Присяжні вийшли, а ми навіть не виходили із зали. Суддя і той не пішов. І я пригадую собі, як в залі протягло зітхнули і щось невловне цромайнуло між присутніми, коли годинникова стрілка над лавою присяжних пересунулася за десятихвилинну поділку, і, пізніше, коли вона пересунулася за півгодинну поділку, а суддя підкликав бей-ліфа і зашепотів йому щось, і той вийшов, і вернувся, пошепки сказав щось судді, і суддя звівся і, вдаривши своїм молотком, оголосив перерву.

Я поквапом збігав додому, пообідав і знову поспішив до міста. В конторі було порожньо. Нащо вже дідусь любив подрімати після обіду, байдуже, чи хто з присяжних доходив згоди з рештою, чи ні, а й той повернувся перший; коли минула третя година, все місто вже знало, що суд присяжних виправдав би дядькові Гевіну обвинуваченого, якби не один чоловік з-посеред дванадцяти; а потім хутко ввійшов дядько Гевін, і дідусь сказав:

— Ну, Гевіне, добре що хоч ти вчасно замовк і в повітрі зависла ухвала присяжних, а не твій клієнт.

— Ваша правда, сер,— відказав дядько Гевін, дивлячись на мене своїми ясними очима; обличчя він мав тонке, жваве, буйне волосся вже тоді бралося в нього сивиною.— Ходи-но сюди, хлопче,— звернувся він.— Ти мені потрібен на хвилинку.

— Попроси в судді Фрейзера, хай дозволить тобі взяти свою промову назад і нехай Чарлі підготує тобі нову,— кинув дідусь. Але ми були вже за дверима, на сходах, дядько Гевін зупинився на півдорозі вниз, так що ми стояли наче й справді між небом і землею, і його рука лягла мені на плече, а очі були ясніші і дивились пильніше, ніж коли.

— Не годиться так чинити,— сказав він.— Але щоб відстояти справедливість, часто доводиться вдаватись до не дуже пристойних засобів. Засідання присяжних перенесли до тильної кімнати в пансіонаті місіс Раунсвел. Саме проти цієї кімнати росте шовковиця. Якби ти скрався на подвір'я за пансіонатом, щоб ніхто тебе не бачив, і обережно виліз на дерево...

Ніхто не побачив мене. Зате я міг крізь тріпотливе шовковичне листя заглядати в кімнату, а заразом і наслухати: дев'ять роздратованих, збуджених чоловіків порозвалювались на стільцях у глибині кімнати; містер Голенд, голова, і ще один добродій стояли перед стільцем, на якому сидів маленький, спрацьований висхлий горянин. Його звали

Фентрі. Я пам'ятав імена їх усіх, бо дядько Гевін казав: "Коли в нашому краю хтось хоче зробити кар/єру юриста або ^полі-тика, йому не треба красномовства чи бодай розуму; треба лиш мати несхибну пам'ять на імена". Але прізвище того чоловіка я запам'ятав би й так, бо то був Стоунвол Джексон — Стоунвол" Джексон Фентрі.

— Отже, він, по-вашому, не втікав із сімнадцятилітньою дочкою Букрайта? — запитав містер Голенд.— По-вашому, його не знайдено з пістолетом у руці? По-вашому, ледве його поховали, не об'явилася та жінка й не довела, що вона йому дружина? По-вашому, він не був лобурякою, гірше того — чоловіком небезпечним, таким, що його як не Букрайт, то хтось інший рано чи пізно мусив би порішити, і Букрайтові просто не поталанило?

— Все це так,— потвердив Фентрі.

— Чого ж ви тоді хочете? — допитувався містер Голенд.— Чого ж ви хочете?

— Нічого не можу вдіяти,— відказав Фентрі.— Я не голосуватиму за Букрайтове звільнення.

І таки не голосував. Цього ж дня суддя Фрейзер розпустив присяжних і відклав справу до весняної сесії, а наступного ранку я ще не скінчив і снідання, як заявився дядько Гевін.

— Скажи матері, що, може, ми їдемо на цілу ніч,— попередив він.— Скажи, я обіцяю: зі мною тебе не підстрелять, і гадюка не вкусить, та й не обіп'єшся содовою водою... Бо мені треба знати,— додав він.

Ми звернули з північно-східної дороги, і мчали тепер швидко, і очі йому ясніли, не спантеличені, а тільки зосереджені та завзяті.

— Він народився, виріс і весь свій вік звікував тут, на другому кінці округи, за тридцять миль від Французового Закруту. Він під присягою посвідчив, що Букрайта зроду не бачив, а по ньому знати, що за тяжкою працею йому не було коли й брехати навчитись. Я навіть сумніваюся, чи він узагалі чув раніше Букрайтове ім'я.

Ми їхали мало не до полудня. Поминули багату родючу рівнину й опинилися тепер серед гір між сосен та папороті, між латками неродючої, вбогої землі на схилах, порослих щуплою кукурудзою й бавовником, що якось із бідою трималися на світі, як і ті люди, що їх ця земля живила й одягала. Дороги перед нами не можна було назвати навіть путівцями,— такі вони були покручені й вузькі, поорані коліями й піскуваті, що машина половину відстані їхала на другій швидкості. Нарешті ми побачили поштову скриньку, а на ній карлючками виведено: "Г. А. Фентрі"; а далі двокімнатний рублений дім з < відкритими сіньми, і навіть я, дванадцятирічний хлопець, завважив, що тут уже багато літ ні до чого не торкалася жіноча рука. Ми ввійшли в хвіртку.

Тут почувся чийсь голос:

— Стійте! Не руште з місця!

А ми його навіть не помітили — старий дід, босий, з наїжаченою сивою щетиною вусів, у полатаній одежині, вили-нялій майже до кольору збираного молока, ще менший і худіший, ніж його син, стояв на краю благенької веранди, тримаючи проти живота рушницю, і трясся від люті чи, може, старечої немочі.

— Містере Фентрі...— почав дядько Гевін.

— Доста вже ви йому крові попсували!— закричав дід. Він лютував; голос у старого враз піднісся, мовби щось дике,, непогамовне розсаджувало йому груди:

— Геть звідси! Геть з моєї землі! Геть!..

— Ходім,— спокійно промовив дядько Гевін.

Очі в нього все ще ясніли, все ще були зосереджені й поважні. Тепер ми їхали поволі. Дальша поштова скринька показалася майже за милю, — і цим разом будинок був навіть пофарбований, мав квітник із петуній обіч східців, і земля довкруги була краща, і цим разом чоловік на веранді підвівся й підійшов до хвіртки.

— Добридень, містере Стівенсе,— привітався він.— Отже, Джексон Фентрі зірвав вам ухвалу присяжних.

— Добридень, містере Пруйте,— відказав дядько Гевін.— Начебто таки зірвав. Розкажітьнно мені.

І Пруйт розказав, дарма що дядько Гевін під ту пору раз по раз забувався і тоді у нього вихоплювалися мовні звороти, набуті в Гарварді і навіть ще в Гейдельберзі. Здавалося, люди, глянувши йому в обличчя, відразу впевнялися, що він запитує зовсім не з цікавості і не задля власних егоїстичних цілей.

— Тільки матуся про це знає більше від мене,— сказав Пруйт.— Ходімо на веранду.

Ми зійшли з ним на веранду, де пухка сива стара жінка в чистому картатому капелюшку, в сукні й чистому білому фартушку сиділа в кріслі-гойдалці і лущила горох у дерев'яну миску.

— Це адвокат Стівенс,— мовив Пруйт.— Син капітана Стівенса з міста. Він хоче знати про Джексона Фентрі.

Отож ми посідали, і вони обоє — то син, то матір — почали розповідати по черзі.

— Онто їхня земля,— сказав Пруйт.—'Шмат її видно з дороги. А чого не видно, виглядає не ліпше. Але його татусь і дідусь порали її і добували з неї собі на прожиття, і тримали родину, і сплачували податки, і не заборгували ані живій душі. Не збагну, як вони це робили, однак робили. І Джексон став до помочі, заледве підріс настільки, щоб дотягтися до чепіги плуга. Він так майже й не виріс вищий. Жоден з них не виростав. З того, мабуть, усе й пішло. Отже, Джексон і собі почав її порати свого часу, аж поки не став на порозі двадцяти п'яти літ, а виглядав уже на сорокалітнього; ні в кого ласки не питаючи, сам неодружений і взагалі ніякий, він жив удвох із татом, і самі вони собі прали й варили, бо як же чоловікові женитися, коли на двох з батьком у них одна пара черевиків. Та й взагалі, чи був сенс брати жінку на цю землю, що вже звела зі світу його бабу й матір, ще й сорока обом їм не було. Аж це якось увечері...

— Дурниці,— урвала його місіс Пруйт.— Як твій тато побрався зі мною, ми не мали навіть даху над головою. Ми оселилися в орендованій хаті на орендованій землі...

— Ну гаразд,— погодився Пруйт.— Аж це якось увечері приходить він до мене та й каже, що напитав роботу на тартаку у Французовому Закруті.

— У Французовому Закруті? — насторожився дядько Гевін, і очі йому ще дужче заясніли, вже не стільки уважні, як передусім жваві.

— На поденщину,— пояснив— Пруйт.— Не щоб забагатіти, а доробитися, може, якогось гроша,— аби не мусити жи-> вотіти, як животіли його дідусь, доки не помер одного дня між чепігами плуга, і його тато, чекаючи смерті десь у кукурудзяній борозні, і як мусив би він і сам животіти, та ще й не маючи сина, що хоч підібрав би його, неживого, з землі. Мовляв, він підрядив негра, щоб помагав порати землю татові, поки його там не буде, і він був би дуже вдячний, якби я туди навідувався вряди-годи взнати, чи добре почувається його тато.

— А ти й навідувався,— мовила місіс Пруйт.

— Та підходив таки близенько,—погодився Пруйт.—Підходив до самого поля, тож чув, як старий клене негра за повільність, і бачив, як той негр силкується не відставати від нього, і думав: "Оце добре, що Джексон не взяв двох негрів обробляти землю, поки його самого там не буде, бо якби цей старий — йому вже було під шістдесят — прожив хоч один день, відсиджуючись у холодку і не маючи чого рубати чи копати, то він і до захід сонця не протяг би". Так ото Джексон . подався геть. Пішов пішки. Бо вони мали тільки одного мула. Другого в них і зроду не бувало. Ну, та це всього яких миль за тридцять. Не було його так років два з половиною. Коли це одного дня...

— Він вернувся додому на перше різдво,— озвалася місіс Пруйт.

— Еге ж,— погодився Пруйт.— Він пройшов ті тридцять миль пішки й перебув різдво вдома, а назавтра знову пройшов ті самі тридцять миль назад до тартака.

— Чийого тартака? — запитав дядько Гевін.

— Квікового,— відказав Пруйт.— Старого Бена Квіка. Але на друге різдво він уже додому не приходив. Аж десь на початку березня, десь тоді, як річка на Французовому Закруті починає так пересихати, що й колоди через неї можна волочити, і вже скидалося, ніби він зібрався не в жарт одробити третій рік на тартаку, він раптом кинув роботу й повернувся додому. Але цим разом не пішки. Приїхав найнятою бричкою. Бо мав при собі козу й дитя.

— Заждіть,— озвався дядько Гевін.

— Ми так гаразд і не знали, як він приїхав додому,— докинула місіс Пруйт.— Бо він пробув удома вже більше тижня, коли ми довідалися, що в нього дитя.

— Заждіть,— повторив дядько Гевін.

Вони ждали, дивлячись на нього,— Пруйт сидів на поруччі веранди, а місіс Пруйт усе лущила горох із довгих ламких стручків, і обоє дивились на нього. Радості у його очах тепер було анітрохи не більше, ніж перше непевності чи навіть задуми; вони лиш заясніли ще дужче, так, ніби оте щось, причаєне в них, спалахнуло шалено, хоч очі й далі були спокійні,— так наче випереджували розповідь.

— Гаразд,— промовив він.— Розповідайте далі.

— І коли я нарешті довідалася й пішла туди,— сказала місіс Пруйт,— то немовляті не було ще й двох тижнів. І як тільки він його виходжував на самому козячому молоці...

— Коли ти не знаєш, то де вже мені знати,— сказав Пруйт.— Коза не те, що корова. Козу треба доїти кожних дві години чи десь так. Тобто й цілу ніч.

— Атож,— погодилася місіс Пруйт.— Він не мав навіть пелюшок. Кілька розпоротих торбин з-під борошна, та й годі, а повивати його навчила повитуха. От я накраяла трохи пелюшок і віднесла йому; він тримав і далі того негра до помочі татові в полі, а сам варив, і прав, і дитя бавив, і козу доїв, щоб його нагодувати; і я казала йому^ не раз: "Давай я візьму його. Бодай поки ссе. І ти теж можеш у нас у домі поселитись, коли хочеш". А він тільки дивився на мене — маленький, худий, вже виснажений,— зроду ж бо за столом не наїдався досхочу, і казав: "Дякую, місіс. Я сам дам собі раду".

— І вийшло на його,— сказав Друйт.— Не знаю, який із нього був робітник на тартаку, а що він ніколи не мав ніякої ферми, то хто зна, який із нього був би й фермер. Але хлопця він таки виходив.

— Атож,— притакнула місіс Пруйт.— А я все напосіда-лася на нього: "Ми навіть і не чули, що ти одружився",— кажу йому якось. А він: "Так, мем, ми побралися торік. Коли найшлося дитя, вона померла".—"Що вона була за одна? — питаю.— Якась дівчина з Французового Закруту?"—"Ні, мем,— каже він на те,— вона була з центру штату".— "А звалася як?"—питаю. "Міс Сміт",— каже.

— А за тяжкою працею йому навіть не було коли навчитися брехати, — сказав Пруйт.— Але хлопця він таки виходив. Коли вони вже зібрали осінній врожай, він відпустив негра і навесні знову працював укупі зі старим, як і перше. Він зробив собі щось ніби торбу-заплічника, (як ото, кажуть, роблять індіяни, і тягав у ній хлопця. Я час від часу туди навідувався, поки ще земля не вгрілася, і бачив, як Джексон з батьком вирубують чагарі й орють, а торба висить на плоті, і хлопець спить у ній навсторч, і так солодко, ніби в пуховому ліжку. Тої весни він навчився ходити, І я не раз дивився, стоячи біля плоту, як те мале нещастячко десь посеред борозни щосили налягає на ноги, щоб устигнути, за Джексоном, аж поки Джексон затримає плуга на повороті, і повернеться до нього, і посадовить собі на шию, а потім зюв ухопиться за чепіги, щоб орати далі. Наприкінці літа воно вже дибало досить справно. Джексон змайстрував йому з палички й шматочка ґонту маленьку сапку, і тепер, коли Джексон рубав бавовник, вище колін заввишки, то хлоп'яти не видко було зовсім, хіба лиш бавовник хилитався, де воно вовтузилося.

— Джексон шив йому одежу,— сказала місіс Пруйт.— Сам шив, руками. От я насправляла трохи одягу і віднесла туди. Тільки раз так і зробила. Він узяв ті речі, подякував. Але А то й сліпому було видно! Здавалося, він заздрить навіть самій землі, що годувала цю дитину, не даючи їй померти голодною смертю. А ще я пробувала його намовити, щоб одніс малого до церкви й охрестив. "Він уже має ім'я,— сказав Джексон.— Його звати Джексон і Лонгстріт Фентрі *. Тато воював під командою обох їх".

— Він ніколи нікуди не ходив,— сказав містер Пруйт.— Бо де бачать Джексона, там і хлопець. Коли б навіть він був украв те дитя на

Французовім Закруті, то й тоді б краще з ним не заховався. Навіть до крамниці в Гейвен Гілі їздив старий, і лиш єдиний раз на рік Джексон розлучався з малим та й то ненадовго, як мусив їздити до Джеф-ферсона сплачувати податки. Коли я побачив хлопця вперше, він нагадав мені щеня сетера, аж раз, коли Джексон вибрався платити податки, я навідався туди до них, і бачу — хлопець сидить під ліжком, ані тобі шелесь, увіпхався в самий кут і лиш світить відтіля очицями. Хоч би тобі блимнув. Був достоту як свіжовпіймане лисиченя чи вовченя.

Пруйт добув із кишені бляшанку з тютюном, і ми дивились, як він витрусив трохи жуйки на покришку, а з неї собі на нижню губу, обережно зістукнувши з покришки все до крихти.

— Гаразд,— озвався дядько Гевін.— А що далі?

— Це й усе,— відказав Пруйт.— На друге літо він зник разом з хлопцем.

— Зник? — перепитав дядько Гевін.

— Саме так. Власне якось уранці їх уже не стало. Коли зникли — бозна. Нарешті одного дня мені урвався терпець, і я пішов туди, а будинок стояв пусткою, і я пішов на поле, де старий орав, і найперше подумав, що то перечка між чепігами плуга вломилася і він прив'язав натомість молоде

деревце, але він, забачивши мене, як не вхопить те деревце — аж воно не що, а дробовик, і каже мені, либонь, те саме, що й вам сьогодні вранці, коли ви туди заходили. Наступного року він уже знову мав негра за помічника. А потім десь так літ за п'ять повернувся Джексон. Теж не знаю коли. Власне якось уранці з'явився там, і все. І негра знов не стало, а вони вдвох із батьком порали тепер землю, як і давніше. І одного дня я вже не міг витримати й пішов туди, де він орав, і став коло плоту, чекаючи, поки борозна доведе його до плоту, одначе він і тут не

подивився на мене — орав зовсім поруч, не далі, як за десять кроків, і все ще не дивився в мій бік, і завернув уже, і йшов назад, коли я спитав: "Чи він помер, Джексоне?" І тоді він поглянув на мене. "Хлопець",— кажу я. А він тоді: "Який хлопець?"

Вони запросили нас залишитися на обід.

Дядько Гевін подякував.

— Ми прихопили дещо перекусити з собою,— відказав він.— І ще перед нами тридцять миль до Ворнерової крамниці, а потім двадцять дві милі до Джефферсона. А наші дороги ще не зовсім добрі для автомобілів.

Сонце вже схилялося на вечірній пруг, коли ми доїхали до Ворнерової крамниці в сільці на Французовому Закруті, і знову на порожній веранді підвівся якийсь чоловік і зійшов сходами до машини.

Це був Айшем Квік, свідок, що перший натрапив на Тор-пове тіло,— високий, незграбний чолов'яга років під сорок п'ять із сонним обличчям і короткозорими очима, в яких, одначе, приглянувшись, можна було завважити щось бистре, навіть трохи глумливе.

— Я чекав на вас,— озвався він.— Видно, ви спіймали облизня.— Він примружився на дядька Гевіна.— Той Фентрі.

— Так,— сказав дядько Гевін.— А чому ви мені не сказали?

— Я й сам не здогадався,— відповів Квік.— Аж тільки як почув про вашу невдачу на суді і то через одного чоловіка, я зіставив їхні імена.

— Імена? — запитав дядько Гевін.— Які іме... Та ні, нічого. Розповідайте...

І ми посідали на веранді замкненої безлюдної крамниці, на деревах скрекотіли й сюрчали цикади, і в куряві над дорогою мерехтіли, пропливаючи, блищики, а Квік розповідав про те все, вивернувшись на лавочці позад дядька Гевіна й розпружившись кожним своїм суглобом, наче ввесь мав розпастися від першого ж поруху, лінькувато й сардонічно отак просторікував, наче намірявся говорити цілу ніч, бо

годі було скінчити раніше. Одначе розмова аж так довго не тривала. Вона тривала стільки, скільки вимагали речі, про які йшлося. Але дядько Гевін каже, що підсумувати людські переживання можна в кількох словах — хтось уже обійшовся й чотирма: "Народився, страждав і помер".

— Це мій батько найняв його. Але коли я довідався, звідки він, то вже знав: робітник з нього буде путній, бо люд у тій стороні не мав часу навчитися чогось іншого, крім тяжкої праці. І я знав, що він і чесний з тої самої причини:4 адже в тій стороні чоловікові не було чого запрагнути аж так сильно, щоб навчитися красти. Може, тільки одного я в ньому недооцінив — здатності кохати. Я гадав, що він, бувши родом із тих країв, не знає взагалі любові і то все з тої ж таки причини, і що навіть саме це поняття втратило сенс для його дідів-прадідів, відколи перший з них мусив остаточно вибрати: клопотатися коханням чи тим, як не вмерти голодною смертю.

Так ото він став до праці, робив те саме і заробляв так само, як і негри. Аж тоді пізньої осені, коли річка знову заводнилася і ми вже готові були замкнути тартак на зиму, я дізнався, що він умовився з батьком залишитись до весни нічним сторожем та наглядачем, діставши три вихідних дні — відвідати домівку на різдво. І він так і вчинив, а наступного року, коли тартак пущено знову, він уже стільки вмів і так ревно докладав рук, що посеред літа сам порядкував усім тартаком, а на кінець літа батько й зовсім перестав туди заглядати, а я заглядав лиш коли здумається, десь так раз на тиждень абощо. Отже, восени

батько навіть завів мову, щоб поставити халупу для нього, щоб він більш не жив у тому сараї з паровим казаном, де був тільки матрац, напханий соняшниковим лушпинням, та стара і розвалена груба. Він зостався й на ту зиму. Чи бував він у себе вдома на друге різдво, коли туди ходив і коли вернувся,— цього ми так і не дізналися, бо я навіть не заглядав до нього від осені.

А потім якось після обід у лютому стало ніби трохи на годині, мені чогось не сиділося на місці, і я вибрався туди. Перше, що я там помітив, була вона, жінка, якої досі я і в вічі не бачив,— молода і колись, при доброму здоров'ї бувши, може, навіть гарна, не знаю. Бо тепер вона була не те що просто худа, але зовсім як тріска. Виглядала вона не так зголоднілою, як хворою, хоч ноги ще її носили,— і не тільки тому, що за який місяць мала розродитися. От я й питаю: "Хто це?" А він подивився на мене та й каже: "Це моя жінка". А я питаю: "З яких би то пір? Адже восени ти не мав ніякої жінки. А ця ось носить уже на останньому

місяці". Тоді він до мене: "Хочете нас прогнати?" А я йомуі "Нащо мені вас проганяти?" А зараз я розповім вам те, що знаю тепер, те, про що довідався від отих двох братів —< врий з'явилися тут через три роки зі своїм судовим папірцем,— а не те, що він мені сам розказував, бо він ніколи й слівцем нікому не прохопився.

— Гаразд,— сказав дядько Гевін.— Розповідайте.

— Не знаю, де він її знайшов. Не знаю, чи то він її знайшов, чи просто вона сама зайшла одного дня чи одної ночі на тартак, а він скинув очима й побачив її, і сталося, як той казав: ніхто не знає, коли вдарить і куди влучить кохання або й грім — тільки що вдруге туди само не вдарить, бо нема потреби. Я не думаю, щоб вона розшукувала чоловіка, котрий її покинув,— либонь, урізав поли від неї, коли довідався про дитину... і тим паче не думаю, щоб вона боялася чи соромилась повернутись додому через те лише, що брати з батьком силкувалися утримати її від шлюбу з ним. Як на мене, в ній просто шумувала та сама чорна, не надто розумна

і з біса жорстока родинна пиха, що нею потім бундючилися тут з годину оті її брати.

Так чи інак, але вона там була і, певне, знала, що часу їй зосталось обмаль, а він їй сказав: "Поберімося",— на що вона відповіла: "Не можу з тобою побратися. Я вже маю чоловіка". І час її наспів, і вона лягла на тому матраці, і він чи не сам годував її ложкою, і вона вже, мабуть, знала, що більш не підведеться, і він закликав повитуху—обидві знали, що вона вже не встане з цього матраца, і, може, вкінці переконали в тому і його, або, може, їй уже було однаково, і вона сказала: "Згода". Словом, він узяв мула, що його мій батько дозволив йому тримати на тартакові, і поїхав на ньому за сім миль до проповідника Вітфілда, і привіз того вдосвіта, і той їх-повінчав, і вона вмерла, а вони вдвох із Вітфілдом поховали її. І тієї ж ночі він приїхав до нас додому й сказав батькові, що кидає роботу, і залишив мула, а коли я через кілька днів поїхав до тартака, його вже там не було. Тільки матрац на лушпинні, груба та на полицях ще каструлі й сковорідка — йому передала їх моя мати,— все вимите н чисте. І тільки за три літа тих двоє братів, ті Торпи...

— Торпи,— сказав і собі дядько Гевін. Сказав неголосно. Вже поночіло, швидко, як то звичайно в нашому краї, і тепер я зовсім не міг розгледіти його обличчя.— Розповідайте,— додав він.

— Смагляві, як і вона — молодший узагалі був страх подібний до неї, — приїхали вони бричкою із помічником шери-

фа чи з бейліфом, не знаю, в тим папером, геть-чисто пописаним і проштампованим, і печаткою скріпленим, як то й належиться, а я їм і кажу: "Ви не смієте. Вона прийшла сюди своєю волею, хвора й без

нічого, а він її прихистив і годував, і доглядав, і допоміг, як народжувалося те дитя, і проповідника до неї привів; навіть шлюб із нею взяв перед її смертю. Проповідник і повитуха — обоє тому свідки". А старший брат відказує: "Він не мав права одружуватися з нею. Вона вже мала чоловіка. Ми вже до нього добралися".5— "Гаразд,— я на те.— Він, одначе, взяв цього хлопця, коли ніхто по нього не зголошувався. Він виховує його, вбирає та годує вже добрих два роки". Тоді найстарший добув із кишені гаманець лиш наполовину і зараз упустив його назад. "Маємо думку й це залагодити як слід, от лиш побачимо того хлопця,— каже.— Він нам кревний. Ми хочемо його забрати, й таки заберемо". І тоді, не вперше вже, спало мені на гадку: не гаразд ведеться на цім світі, стократ гірше, ніж годилося б. Я й кажу: "Це за тридцять миль звідсіля. Мабуть, ви не відмовитесь переночувати цю ніч у нас, і коні відпочинуть". А старший зиркнув на мене та й каже: "Коні анітрохи не потомилися. Ми тут не баритимемось".— "Тоді і я з вами поїду",— кажу йому. А він мені: "Вчиніть нам таку ласку",— відказує.

Ми їхали до пізньої ночі. Отже, я гадав, уночі мені трапиться нагода, хоч мені й не було чим їхати. Але як ми порозпрягали коней і поклалися на землю, старший брат усе не лягав: "Щось не спиться,— каже він.— Посиджу трохи". Тож-бо нічого з того не вийшло, і я теж ліг, а потім зійшло сонце і було вже пізно, а десь аж під обід ми добулися до тієї поштової скриньки з прізвищем, що її неможливо не помітити, і до тої порожньої оселі, де не було нікого видно ані чути, аж почули цюкання сокири, обійшли довкруги поза хатою, і він глянув з-понад стосу дров, і побачив те, чого, либонь, цілих три роки чекав щоразу, коли сонце викочувалося на небо. Бо він навіть не спинився, а лиш кинув маленькому хлоп'яті: "Тікай. Тікай на поле до діда. Тікай",— і пішов просто на старшого брата і вже звів сокиру, і вже почав опускати, та мені саме пощастило перейняти його руку на півдорозі, а старший брат схопив його за плечі, і ми відірвали його від землі і тримали чи то намагалися тримати.

"Перестань, Джексоне! — гукнув я. — Перестань! У них закон!"

І тут щось дрібнесеньке почало брикатися й дряпати мене за ноги; це було те хлоп'ятко: без звуку, воно просто метушилося круг мене й обох братів і било нас, куди лиш могло дістати, цурпалком деревини, що її порубав Фентрі. "Злови його й тягни до брички",— крикнув старший брат. Тоді молодший упіймав його; утримати малюка було не легше, ніж самого Фентрі, бо він брикався й виривався, все ще безгучно, навіть коли молодший уже поніс його, а Фентрі шарпався й кидався за двох, поки молодший із хлоп'ям не зник йому з-перед очей. По тому він зів'яв ураз. То було так, наче всі кістки обернулися йому на воду, і коли ми зі старшим братом опустили його на дровітню, то він наче й зроду не мав тих кісток, так знеможено прихилився він спиною до дров, що їх сам нарубав,— засапаний, з бризками піни в кутиках рота. ~

"Такий закон, Джексоне,— кажу я. — її чоловік ще живий".

"Знаю,— відказує він. Мова його була лиш трохи голосніша за шепіт. — Я чекав цього. Тим-то, мабуть, це мене так і ошелешило. Тепер уже все гаразд".

"Прикро, що так сталося,— каже той брат.— Ми довідалися тільки минулого тижня. Але він — наш кревний. І ми хочемо забрати його додому. Ви повелися з ним добре. Дякуємо вам; І його мати дякує вам. Ось вам",— каже він. Дістав з кишені гаманець і тиць його Фентрі в руку. Тоді обернувся й пішов. А за хвилю я почув, як бричка розвертається і з'їжджає схилом. І ось уже її не стало чути зовсім. А Фентрі — я не знаю, чи він взагалі що з того розчув.

"Такий закон, Джексоне,— кажу я.— Але в закону два кінці. Поїдемо до міста побалакаємо з капітаном Стівенсом. Я поїду з тобою".

Тоді він сів на дровітню, спроквола й негнучко. Він уже не дихав так тяжко і виглядав тепер краще, тільки очі були в нього сторопілі якісь. Потім звів руку з гаманцем у кула-ці і почав ним витирати собі обличчя, наче гаманець то носова хустинка; здається, він перед тим навіть і

гадки не мав, що тримає щось у руці, бо зненацька опустив її, може, з п'ять секунд видивлявся на гаманець, а тоді струснув його — не кинув, а просто струснув поза дровітню, мовби жменю багнюки, на яку оце роздивлявся, що воно таке, і встав, і пішов через подвір'я в бік лісу, ступаючи рівно й поволі, і виглядав оддалеки вже не багато більшим за те мале хлоп'я — і так зайшов аж у ліс.

"Джексоне!" — гукнув я навздогін. Та він навіть не озирнувся.

А я залишився на ту ніч у Руфуса Пруйта і позичив у нього мула; сказав, що приїхав сюди просто так на розглядини, бо не дуже мені хотілося з кимось розмовляти, а на ранок припнув мула до тієї хвіртки, пішов стежиною і спершу й не помітив на веранді старого Фентрі.

А коли таки помітив, він уже так жваво мотнувся, що я навіть не добрав, що то він тримає в руках, аж воно як не бабахне — і я почув, як шріт заторохтів по листу мені над головою, а Пруїйтів мул так відчайдушно зашарпався, наче хотів зірватися з припони чи повіситися на Хвіртці.

І ось одного дня, може, за півроку по тому, як осів у цьому краї, щоб підбити підсумок своїм пиятикам, бійкам і дурисвітству, той Бак-Рикало сидів на цій веранді, п'яний як чіп, і сипав прокляття за прокляттям на в-йху півдесят-кові дружків, що їх він не раз був духопелив до безпам'яття нечесними, а то часом і чесними прийомами,— тепер же вони реготалися за кожним разом, коли він умовкав, щоб перевести подих. А я ненароком зиркнув у бік дороги і побачив там Фентрі верхи на мулі.

Він просто сидів собі,— курява тридцяти отих миль за-коржавіла на спітнілій спині мула,— і дивився на Торпа. Чи довго вже він тут пробував, сидячи отак ні пари з уст і лиш дивлячись На Торпа,— не знаю; але потім він завернув мула й поїхав Дорогою назад до узгір'їв, яких йому не слід було ніколи залишати. Тільки що, може, правду воно мовиться^ од грому та кохання сховатися годі. Тоді я не знав, чого-тб

він так дивився. Я Нб 'пов'язував тих 'двох імен. Я відчував, що ім'я Торпа мені знайоме, але діялося то двадцять років тому, і я забувся, аж тут раптом чую про невдалий ваш суд. Звісно, що він би й не подумав голосувати за Бук-райтове звільнення... Темно. Ходімо вечеряти.

Але до міста залишалося тільки двадцять дві милі, і ось ми вже на шляху, всипаному жорствою; ми б могли бути вдома за півтори години, бо часами спромагалися витискати тридцять — тридцять п'ять миль на грдину, і дядько Гевін сказав, що колись усі дороги в Міссісіпі вимостять бруківкою, на взірець мемфіських вулиць, і кожна родина і Америці матиме авто. Тепер ми їхали швидко.

— Звісно, що він би й не подумав,— сказав дядько Гевін.— Отакі вони — скромні та необорні трудівники землі, і доля їхня — витривати, витривати і ще раз витривати і завтра, і позавтра, і післяпозавтра... Звісно, що він би й не подумав голосувати за Букрайтове звільнення.

— А я голосував би,—заперечив я.-г— Я б його виправдав. Бо ж Бак Торп був лихий чоловік. Він...

— Ні, ти б не голосував,— сказав дядько Гевін. Однією рукою він стискав мені коліно, дарма що ми й так їхали швидко; жовтий сніп світла рівно клався на жовту дорогу, жуки залітали, кружляючи, в той світляний сніп, і випливали геть з нього.— Тут ішлося не про Бака Торпа, дорослого чоловіка. Цього на Букрайтовому місці він застрелив би не вагаючись, як і Букрайт. А річ .у тім, що у спідленому й озвірілому тілі Букрайтової жертви ще лишалося щось,— не дух, може, але бодай згадка,— від маленького того хлоп'яти, того Джексона і Лонгстріта Фентрі, хоч людина, в яку виросло хлоп'я, зовсім про це й не знала, і тільки Фентрі це знав. То й ти б не виправдав Букрайта. Ніколи цього не забувай. Ніколи.